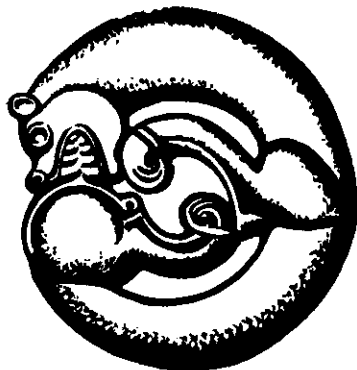

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

ГОЛОВНИЙ УБІР З КУРГАНУ ТЕТЯНИНА МОГИЛА

Л. С. Клочко, В. Ю. Мурзін, Р. Ролле

В статті пропонується реконструкція скіфського головного убору на основі археологічних матеріалів.

Усі основні знакові функції костюма знаходять відбиття у головних уборах, і з їх допомогою можна встановити семантику стародавнього ладу.

Саме з відтворення зовнішнього вигляду головних уборів почалося вивчення скіфського костюма. На сьогодні бібліографія з питань різних елементів скіфського вбрання має кілька десятків назв, серед яких найбільше місце займає література, що стосується головних уборів. Проте тема далеко не вичерпана: археологічні матеріали розкривають все нові й нові її аспекти. Знахідки золотих прикрас у похованні кургану Тетянина Могила (курган № 46, Чортомлик)¹ дозволили реконструювати жіночий головний убір своерідної форми.

У пограбованому похованні збереглися металеві оздоби цього убору — набір платівок різної форми. Завдяки обвалу стіни у поховальній камері вдалося зафіксувати його *in situ*. Деталі оформлення лежали у певному порядку в декілька шарів. Верхній — 7 дугоподібних довгих блях, які утворювали коло, тісно стикаючись одна з одною. Всі платівки — ажурні, на них подано зображення біжучого, виткого стебла аканфу з листям і квітами. Вишуканий візерунок традиційний в античному мистецтві. Дві бляхи, напевне, відображають початок та завершення облямівки цієї ділянки убору: вони подібні, лежать поряд, майже торкаючись. Одна з них починає звиви аканфового орнаменту, який обігає коло, друга — завершує. Діаметр кола, утвореного платівками — 20 см (рис. 1). В середині нього невеличкі бляшки круглої форми (0,5 см) із рельєфним зображенням голови кошачого хижака у фас. 31 екз. цих платівок виразно повторює коло, окреслене дугоподібними ажурними прикрасами. Діаметр меншого кола — 15 см. У його центрі знайдено 3 бляшки із зображенням людської голови у фас. Платівки опуклі, майже кулеподібні, передають схематично обличчя-маску з великими очима (рис. 1).

Під описаними оздобами зафіксовано інші, які також зберегли своє місце. Навколо кільця ажурних дугоподібних блях з рослинним орна-

¹ Мурзін В. Ю., Ролле Р. Отчет о работе Чертомлыкской археологической экспедиции в 1986 году // НА ИА АН УССР. — 1986/3.

ментом опуклі бляшки із зображенням обличчя-маски: 30 екз. Під основними прикрасами — дугоподібними пластинами — лежали аналогічні ажурні бляхи: 4 екз. утворювали велику дугу, яка повторювала контур верхнього кола. Між двома бляхами утворилася прогалина в 3 см. Нижні ажурні бляхи зберегли особливість поверхні, яку вони прикрашали: мають добре помітний вигин (близько 0,7 см).

Ще одна деталь з набору прикрас — золота стрічка — метопіда. Вона лежала нижче всіх інших оздоб. Це, власне, окремий головний

убір, досить характерний для скіф'янок. Золота стрічка (довжина 36 см, ширина 2,5 см) по верхньому краю та з боків має дірочки для кріплення до шкіряної чи тканій основи. Її поверхня, як і у всіх метопід, розділена на дві декоративні смуги. Верхня — рослинний орнамент з розеток і пальмет, нижня — візерунок з напівовів (рис. 2).

Золоті прикраси досить чітко вимальовують форму головного убору. Він відноситься до розряду парадних: усі предмети використовували у поховальному ритуалі набувають урочистих, сакральних рис. Парадні убори служили своєрідною підставкою для демонстрації прикрас, що вбирали в себе знакові функції, тому й були жорсткими (або твердими). Форма таких уборів досягалась за допомогою спеціального крою, шляхом застосування різноманітних цупких, жорстких матеріалів.

Убір, про який йде мова, циліндричної форми (звичайно, це умовне означення, яке відображає загальні риси форми). Він складався з «денця» та бічної стінки. Верхній шар прикрас окреслює розміри «денця» (діаметр 20, окружність 63 см). Воно було дещо опуклим — про це свідчить розташування ажурних дугоподібних блях, які добре стикаються одна з одною саме на опуклій поверхні (перевірено дослідним шляхом). Крім того, можна стверджувати, що верхня частина убору була опуклою, виходячи з призначення убору — основа для демонстрації оздоб — усі зафіксовані тут бляшки відкриваються для огляду, коли прикріплюються на опуклині.

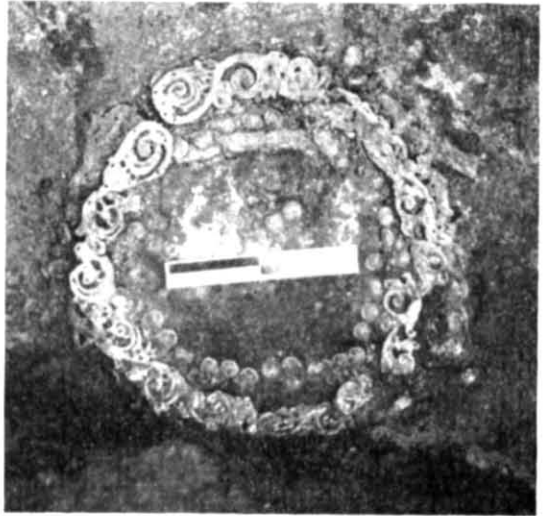

Рис. 1. Прикраси головного убору в похованні.

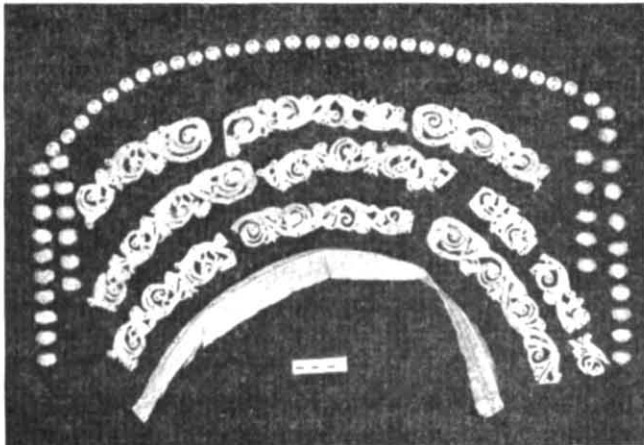

Рис. 2. Набір золотих оздоб головного убору з кургону Тетяніна Могила.

Рис. 3. Муляжна реконструкція «скифського калафу» з метопідою.

Фронтальна частина убору визначається також за розташуванням дугоподібних платівок: від точки їх поєднання розходяться в обидві сторони стебла аканфу.

Рельєфні бляшки із зображенням маски-обличчя, мабуть, були прикріплені нижче платівок, що утворюють декор верхньої деталі убору. Найпевніше вони прикрашали його бокову стінку. Нижче — місце для ажурних пластин з рослинним орнаментом. Бокова поверхня убору мала майже суцільну облямівку з ажурних блях, розмішених таким чином, що від центральної точки розходились звиви аканфового стебла. Бляхи, що прикрашали фронтальну частину убору, за формою аналогічні центральним елементам у верхньому орнаментальному колі.

Прикраси бокової стінки убору дозволяють вирахувати його розмір по нижньому краю — 55 см. Убір помітно розширюється вгору. Як уже зазначалося, верхній його край має окружність 63 см, стінки не прямі, а з вигином, про що свідчать золоті прикраси — вони зберегли цю особливість.

Висота убору визначається, якщо уявити, що всі оздоби бокової стінки розміщувались рядами один під одним, з деякими проміжками. Проміжки між рядами — також засоби художнього оформлення убору, як і золоті прикраси. Вони утворювали кольорові смуги, а колір відігравав, мабуть, велику роль у давньому костюмі, зокрема — в головному уборі, і як фактор оздоби, і як знак з певним змістовим навантаженням. Отже, висота убору близько 6 см. Не можна не помітити в його обрисах пропорційність, довершеність (рис. 3).

За формою убір з Тетяниної Могили нагадує кошик. Можливо, саме кошики, сплетені з лози, були прообразом грецького убору «калаф» чи «калатос», на що вказує і його назва: «калатос» з грецької — кошик і форма. Дівчата з кошиками, наповненими плодами, виконували ритуальні дії перед статуями богів². Зображення танцівниць з калатосами на голові ми знаємо завдяки, наприклад, золотим платівкам з кургану Велика Близниця³. За цими зображеннями можна відзначити особливості калатосів: невисокі убори розширюються знизу вгору, мають основу значно вужчу за окружність голови і тому закріплені високо над лобом, на самій маківці. Ці характеристики знайшли відображення у творчості грецьких художників у вазових розписах, терракотах, торевтиці. Наприклад, привертає увагу головний убір богині, зображеної на платівці-налобнику з кургану Мала Цимбалка⁴. Калатоси

² Стефани Л. Керченские древности в Императорском Эрмитаже.— Спб, 1873.— Вып. 1.— С. 6—8.

³ Манцевич А. П. Изображение «скифов» в ювелирном искусстве античной эпохи // *Archeologia*.— 1975.— № 26.— Рис. 26.

⁴ Манцевич А. П. Указ. соч.— Рис. 29.

(чи калафи, як прийнято у нашій літературі) — завжди належали до костюму парадного, були знаком культу божеств плодючості. Найчастіше убір цієї форми можна побачити серед атрибутів Деметри. Можливо, саме їй — втіленню функції родючості у широкому розумінні — присвячували свої танці з кошиками на голові дівчата. Кошик, сплечений з верби, був своєрідною посвятою богині. Верба в індо-європейській міфології уособлювала уявлення про життєдайні божественні сили природи⁵. Зображення вербового листка зустрічається і в пам'ятках культур шнурової кераміки⁶. Сакральний зміст верби відбився у творчості народів, що походять з індо-європейського кореня.

Вербові лозини були основою для жорстких головних уборів. У Північному Причорномор'ї залишки лози зафіксовано серед фрагментів головних уборів. Зокрема, при похованій жінці в кургані Старший Брат з групи Трьохбратніх курганів (с. Огоньки Кримської обл.) знайдені тонкі вербові гілочки, що утворювали каркас «низького калафа»⁷. Про застосування рослин як основи для виготовлення жорстких головних уборів свідчать і матеріали етнографії. Наприклад, у весільних уборах українок, білорусок, росіянок використовується луб, кора дерев і не тільки з практичною метою — для створення каркаса, а й як елемент виявлення певного змісту, що його мав святковий убір⁸. До речі, один з жорстких українських уборів називається коробуля⁹. Можна припустити, що він має глибокі корені: його походження можна пов'язати з кошиком-коробулею. З часом кошики перетворилися на каркаси головних уборів, які повторювали їх форму. Найбільш яскраво це зафіксовано у грецькому мистецтві, але відбилося і в етнографії інших народів.

Декоративні засоби підкреслювали сакральний характер убору з його символічною формою. Основний елемент прикрас головного убору, реконструкція якого зроблена за матеріалами з кургану Тетянина Могила — золоті платівки із зображенням акантових стебел з квітами поміж ними. Акант — рослина з сакральним значенням у світосприйманні античного світу. *Acanthus mollis* в Греції саджали на некрополях як апотропей¹⁰. Вигини стебла аканта асоціювались із змійними звивами. За А. Ф. Лосевим, змієподібність вказує на близькість до землі та на користування її силами¹¹. Акантові пагони в художній традиції стародавнього світу втілювали світове дерево і стали своєрідною декоративною формулою для відображення уявлення про родючість¹².

Символіка родючості в загальному сенсі досить широка і вбирає в себе також зображення людських масок та тварин¹³.

Калаф із поховання в кургані Тетянина Могила має аналогію серед пам'яток Північного Причорномор'я. Золоті оздобы, знайдені у похованні скіф'янки в кургані № 22 біля с. Кам'янка (Миколаївська обл.) стали основою для реконструкції головного убору, який загальним абрисом нагадує грецький калаф¹⁴. Було запропоновано убори із скіфських поховань називати «скіфський калаф», зважаючи на відмінності між уборами грецьких богинь і відновленими за золотими прикрасами.

⁵ *Мифы народов мира: Энциклопедия в двух томах.* — Т. 2. — М., — 1988. — С. 369.

⁶ *Артеменко И. И.* Культуры раннего бронзового века южной полосы лесов Европейской части СССР // Эпоха бронзы лесной полосы СССР. — М., 1987. — С. 42.

⁷ *Кирилин Д. С.* Трехбратние курганы в районе Тобечикского озера // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. — М., 1968. — С. 178.

⁸ *Маслова Г. С.* Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах XIX — начала XX в. — М., 1984. — С. 50—54.

⁹ *Там же.* — С. 51.

¹⁰ *Meurer M.* Das griechische Acanthusornament und seine Naturchen Vorbilder // IDAI. — 1896.

¹¹ *Лосев А. Ф.* Античная мифология в ее историческом развитии. — М., 1957. — С. 41.

¹² *Christie A.* Pattern Design. An introduction to the study of Formal Ornament. — N. Y., 1969. — P. 119.

¹³ *Бессонова С. С.* Религиозные представления скифов. — Киев, 1983. — С. 96, 97.

¹⁴ *Клочко Л. С., Гребенников Ю. С.* Скифский калаф IV в. до н. э. — Киев, 1982. — С. 86—96.

У Греції калатос служив атрибутом богинь елевсинського кола. Таке ж значення він мав і в Північному Причорномор'ї: золотий калаф знайдено при жриці Деметри у похованні кургану Велика Близниця¹⁵. Але не всі убори цієї форми були знаками жрецьких функцій: вони мають, насамперед, ознаки парадних. Це стосується уборів з курганів Тетянина Могила та біля с. Кам'янка: у похованнях не виявлено символів особливої сакральності покійниць.

Серед скіф'янок були поширені тверді убори, умовно названі циліндричними. Археологічні матеріали свідчать про різноманітні їх варіанти: деякі вирізняються висотою, своєрідним оформленням фронтальної частини, особливостями бокових стінок тощо¹⁶. Не виключено, що каркасами (чи основою, яка допомагала б «тримати форму») служили вербові гілки, луб, кора дерев¹⁷. Особливості форми уборів визначені за золотими прикрасами. Виділяється певна група оздоб, специфіка яких свідчить про ознаки оформлюваної поверхні: золоті стрічки, дугоподібні довгі платівки, прямокутні бляшки. Властивості цих декоративних засобів підкреслювали форму предмета. Їм притаманна символіка плодючості (як і всім деталям парадного костюма).

Різнманітність форм парадних уборів є проявом певної закономірності розвитку костюма, що виражається в одноманітності — варіабельності.

Поява уборів на кшталт грецьких кошиків-калатосів — результат взаємодії грецької та скіфської культур у Північному Причорномор'ї. Ці убори і формою, і застосуванням каркасів з вербових гілок, і золотими прикрасами відповідали загальним нормам греко-скіфського мистецтва, що склалися на IV ст. до н. е.

Прихильність скіф'янок до уборів, схожих за формою на грецькі кошики-калатоси можна розглядати як прояв своєрідного соціального феномена — моди. Явища культури мають тенденцію поширюватись від вищих верств до нижчих. Убори, про які йдеться, з'явилися у середовищі еллінізованих скіфських аристократок, а через деякий час стали «модними» парадними уборами. Є надія, що подальші археологічні дослідження виявлять сліди уборів — калафів — у похованнях скіф'янок різної соціальної належності.

Л. С. Клочко, В. Ю. Мурзин, Р. Ролле

ГОЛОВНОЙ УБОР ИЗ КУРГАНА ТАТЬЯНИНА МОГИЛА

В статье предлагается реконструкция скифского головного убора. Абрис его напоминает греческий калаф — убор, происхождение которого связано с корзиной из ивовых прутьев. Подобные уборы появились в Северном Причерноморье в IV в. до н. э. как элементы парадных костюмов знатных скифянок. Их форма и семантика были близки распространенным уборам, которые условно называют цилиндрическими.

L. S. Klochko, V. Yu. Muzzin, R. Rolle

A HEAD-DRESS FROM BURIAL MOUND TATIYANINA MOGILA

Reconstruction of the Scythian head-dress is suggested. Its outline resembles that of Greek chalaph, a head-dress originated from a basket of withes. Such head-dresses appeared in the Northern Black Sea area in the 4th cent. BC as elements of smart dresses of noble Scythian women. Their shape and semantics were similar to widely spread head-dresses named conventionally cylindrical ones.

Одержано 14.11.90

¹⁵ Стефани Л. Керченские древности в Императорском Эрмитаже. — Спб. 1873. — Вып. 1. — С. 6—8.

¹⁶ Клочко Л. С., Гребенников Ю. С. Указ. соч. — С. 86—96.

¹⁷ Тереножкин А. И., Ильинская В. А., Черненко Е. В., Мозолевский Б. Н. Скифские курганы Никопольщины // Скифские древности. — К., 1971. — С. 164.